

مطالعات تحلیلی و تفسیری نقش ها و نگاره های مسجد هفتاد و دو تن

افسانه بابائی

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر

EMAIL (AFSANEH.BABA@YAHOO.COM)

چکیده

مسجد یکی از مهم ترین عناصر معماری دین اسلام محسوب می شود و مسلمانان صدر اسلام از آن نه تنها به عنوان مکان عبادت بلکه مهم ترین مرکز تجمع و حل و فصل مسائل جامعه نیز استفاده می کردند. به مرور زمان به محلی برای تجلی محتوا و روح اسلام بدل شد چرا که هنرمندان می توانستند با هنرهای بی چون کاشی کاری، گچبری و غیره به تزئین بپردازند.

مقاله حاضر می کوشد به بررسی تحلیلی نقش ها و نگاره های مسجد هفتاد و دو تن بپردازد. فضای مسجد هفتاد و دو تن چهار طاقی، گنبد دو پوش، دو مناره سر شکسته و یک ایوان است که به مرور زمان تخریب شده اما اکنون تا حدی توسط سازمان ملی حفاظت آثار باستانی مرمت و حتی کاشیکاریهای مناره ها به سبک اولیه احیا گردیده است.

یافته های تحقیق نشان میدهد که تزئینات نقوش و کتیبه هایی که در بنا بکار رفته براساس ساخت مقبره برای شاه بوده چرا که به نظر می رسد این بنا مقبره امیر غیاث الدین مکشاه بوده که بعد از فوت او به این صورت در آمده است.

مناره های این بنا با اسامی ... بوسیله کاشی کاری نقش بسته، ایوان مذکور از نظر کاشی کاری تزئینات آن همچون تابلو ظریف این مقبره به شمار می آید.

روش تحقیق این نوشتار تحلیلی و توصیفی و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه ای است.

واژگان کلیدی

مشهد، نقوش تزئینی، مسجد هفتاد و دو تن، معماری، کاشیکاری

مقدمه

مهم ترین و برجسته ترین بناهای تاریخی دوره تیموری در فاصله اواخر سده چهاردهم / هشتم و اوایل سده پانزدهم / نهم ، بنا شده است (مانزو، ۱۳۸۰:۲۳). به همین سبب در این دوره شهرهای هرات، بخارا و سمرقند به مراکز درخشان هنری آسیای مرکزی تبدیل شدند (پیرنیا، ۱۳۸۶:۱۱۱). دوران حکومت تیموری از نظر فرهنگی بسیا مهم است چرا که حیات فرهنگی شکوفا شد، در این دوره پیشرفت های مهمی در حوزه هنر و علوم نظری صورت گرفت و از طرف دیگر نقاشی، نگارگری خوشنویسی، معماری، موسیقی نیز پیشرفت ویژه ای نموده . مسجد هفتاد و دوتن یا مسجد شاه به دلیل همجواری با حرم امام رضا (ع) از اهمیت خاصی برخوردار است و از طرف دیگر ویژگی های تزئینی این مسجد که دوران تیموری بنا شده به حدی فراوان و متنوع است که نمی توان بطور کامل و مشروح درباره آن بحث کرد. در این مقاله پس از مطالعه در خصوص موقعیت منطقه خراسان بزرگ سبک معماری و تزئینات آن در دوره تیموری همچنین اطلاعاتی در خصوص مسجد هفتاد و دوتن مشهد نقوش و نگارهای این مجموعه بررسی می شوند .

خراسان و هرات در دوره تیموری

هرات در طول تاریخ، بستر مناسب تلاقی مدنیت های شرق و غرب به شمار می رفت . لذا هرات به عنوان یکی از گهواره های تمدنی تاریخ پربار خراسان شناخته می شد و به همین خاطر در برهه ای از تاریخ خراسان و هرات مورد توجه سلسله تیموریان قرار می گیرد. خراسان به علت موقعیت جغرافیایی حاصلخیز بودن و وجود پربرکت هشتمین امام رضا (ع)، مورد توجه قرار گرفت و ابعاد آن بزرگتر شد . این شهر بعد از هرات از حمایت مستقیم دربار وقت برخوردار بود. در این مسیر هزینه های عمرانی قابل توجهی صرف شد و آن را به مرکز مهمی، مبدل ساخت .

کاشی کاری

رواج و رونق کاشیکاری در دوره تیموری به حدی است که بسیاری از جلوه های هنری در معماری این عصر را تحت الشعاع خود قرار داده و در واقع جایگزین تزئین پی بناها با سنگ و گچ، گردیده است. کلا و یخو در سفرنامه خود بارها کاشیهای دوره تیموری را ستوده است.

او از کاشیهای زرینی سخن می گوید که در پوشاندن دیوارها به کاررفته اند. عالی ترین نمونه های کاشیکاری دوره تیموری را باید در ابنیه های مذهبی و آرامگاه های امیران این سلسله مشاهده کرد (یزدی، ۱۳۷۱:۱۴۴).

در دوره اسلامی به تدریج هنر کاشی کاری نیز همانند اجرکاری و گچ کاری با شیوه جدید آغاز گردیدو تمامی ادوار اسلامی به دو علت، یکی ارایش و دیگری استحکام بخش به بنا، کاربرد ویژه ای یافت (ماهرالنقش، ۱۳۸۱: ۵۰).

انواع تقریباً "حیرت انگیز کاشی کاری در معماری تیموری مانع از مقوله طبقه بندی جامع ان ها به صورت انواع کوچک و محدود می گردد. اما به طور کلی، تکنیک های کاشی کاری در این دوران را می توان در سه گروه جای داد که شامل: کاشی کاری منفرد به شکل زیر لعابی، هفت رنگ و لعاب نقاشی تک رنگ؛ کاشی معرق و شیوه بنایی تقسیم نمود (اوکین، ۱۳۸۶:۱۳۷).

کاشی معرق با گستره کاملی از رنگ ها شامل:

رنگ سیاه بادمجانی، سفید، ابی روشن و تیره، زرد کهربایی و مایل به قرمز که با مقیاسی کوچک یا بزرگ، برالگوها و طرح های فراوان درخشندگی چشمگیری را پدید می آورند (شاطریان، ۱۳۹۰:۳۲۵).

رنگ های معروف دوران تیموری در کاشی های هفت رنگ شامل:

ابی فیروزه ای و لاجوردی، سرخ تیره و زرد کدر، همه در زمینه ای لعابی بارنگ سیاه منگیزی که برای تشخیص رنگ ها از یکدیگر بکار رفته است.

تزئینات کاشی شامل عناصر گیاهی، گل و بوته ها، اشکال هندسی و حاشیه های خطی است. در این دوره تحول تازه ای در تزئین به وجود آمد. نقش مایه های گیاهی بر طرح های هندسی برتری یافت و کتیبه هایی به خط ثلث مزین شده (پوگانکوا، خاکیموف، ۱۳۷۲:۱۰).

مسجد هفتاد و دو تن مشهد

مسجد هفتاد و دو تن یا مسجد شاه مربوط به سده ۹ ه. ق است و در مشهد، خیابان خسروی، ابتدای بازار بزرگ واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۸ تیر ۱۳۱۱ با شماره ثبت ۱۸۶ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

بنای کنونی ابتدا مقبره ای بوده که امیرغیاث الدین بین سالهای ۸۰۷ تا ۸۱۷ برای خود بنا کرده و در دوره های بعد به مسجد تبدیل شده است.

این بنا مشتمل بر فضای چهار طاقی گنبد دو پوش، دو مناره سر شکسته و یک ایوان است. از قرن نهم هجری تا قرن یازدهم هجری فن معماری ایران به منتهی درجه ترقی رسید و بر اثر توجه تیمور و جانشینانش دوره طلایی خود را سپرد چون بکار بردن سنگ و تراش و تزئین آن مخارج زیادی را ایجاب می کرده است از آن صرف نظر کرده و تا توانسته اند از هزینه ساختمان کاسته اند و برای تزئین ابنیه و ساختمانهای خود گچبری، نقاشی و کاشی را بکار برده علاوه بر این با اجر نیز ساختمان ها را آرایش می داده اند.

معمار هنرمند مسجد شاه نیز در این روش در ساختمان معروف به مسجد شاه مشهد جهت تزئین بنا از کلیه عوامل مذکور استفاده به عمل آورده است. بنظر می رسد بنای مذکور مسجد نبوده بلکه مقبره ایست که برای امیرغیاث الدین ملکشاه بعد از فوت او ساخته اند. عرض فضای مقبره هفت مترونیوم در تمام طول دیوار است. احتمال می رود که فضای جلوی مقبره در موقع بنا بزرگتر و بیشتر بوده است و دست اشخاص متعددی در قرون گذشته مقداری از مساحت فضای مقبره را از بین برده باشد.

پهنای ساختمان مقبره که شامل ایوان در وسط و دو غرفه در هر یک از دو طرف ایوان و مناره که در طرفین غرفات قرار دارد سی و سه مترو چهل سانتی متر است. مناره ها تزئیناتی به وسیله اجر و کاشی معرق دارد و اسامی الله در بدنه مناره ها به وسیله کاشی نقش گردیده است. مناره ها توسط سازمان ملی حفاظت آثار باستانی به عمل آمده و کاشی کاری مناره ها نیز به سبک اولیه خود احیاء گردیده است. زیر بنا حدود ششصد و شصت متر مربع می باشد. نمای مناره ها و غرفات و ایوان دارای کاشی معرق بسیار نفیس بوده و به مرور زمان بیشتر کاشی ها ریخته و از بین رفته است که اخیراً تا حدی که امکان داشته و نقوش و کتیبه هایی که مشخص بوده بازسازی گردیده است. دهنه ایوان جلومقبره چهار مترونود و پنج سانتی متر و ارتفاع سر در ایوان نه مترو چهل سانتی متر است.

در پایه راست ایوان نام معمار آن نوشته شده و آنچه از آن عبارت باقی مانده ((عمل بن شمس الدین محمد تبریزی بنا)) است. کتیبه وسط دو حاشیه عبارتش هر چه بوده تماماً از بین رفته در پیشانی ایوان کتیبه ای درب سر در بوده که بعداً در موقع تعمیر ایه شریفه ای از قرآن را نوشته اند که قسمتی از آن ریخته و ناقص شده است.

بسیار مهم است که نوشته شده ((لل الامیر ملکشاہ اعراج الہ دولته فی سنہ رجب خمس و خمسين وثمانه ماه الہجرية)) در بدنه راست و چپ ایوان با نقش هشت مربع و در وسط هشت شمسیه معرق طرح کرده اند.

مدخل مبغه: کسی که وارد می شود اگر با نظر دقیق و بصیر توجه نماید با یک صندوق جواهرنشان مواجه می گردد زیرا کاشیهای داخل بقعه بقدری خوشرنگ و شفاف و لطیف و نفیس و ظریف و عالی است که رنگ آن با بهترین چینی معادله می کند و چشم از دیدن آن سیر نمی شود .

تمام ازاره مقبره که به ارتفاع یک متر و چهل و پنج سانتی متر است دارای کاشی مسدس سبزسیرشفاف است و وسط هر مسدس نقشی بارز طرح شده و کلمه علی را سه بار مکرر کرده اند . در بالای ازاره موصوف کتیبه ای است به طول ۲۴ سانتی متر این کتیبه از نظر کاشی و خط از شاهکارهای هنر عهد تیموری است . زمینه کتیبه کاشی سبز سیر و خط ثلث با کاشی عسلی و عبارت کتیبه از مناجات امیرالمومنین است . در وسط هر ضلع از مقبره در بندی وضع شده که این در بندها بر رواقهای مجاور رفت و آمد میکردند . عرقچین زیر گنبد دارای نقاشی بالاجورد و زروشنگرف و زنگار بوده که اکنون اثر کمی از نقاشی ها مشاهده می شود.

اخیرا" که در رواق شمالی مقبره مشغول تعمیرات بوده اند به پله کانی برخورد کرده اند که پراز خاک بوده و با خالی کردن پلکان به ممری رسیده و بالاخره با تخلیه ممر و سرداب که هر دو پر از خاک بوده بوجود سرداب در زیربنای مقبره پی برده اند . در این سرداب یک صورت قبری در وسط به پهنای پنجاه و شش سانتی متر و طول یک متر و نود سانتی متر دیده شد که به احتمال قوی قبر مذکور متعلق به امیر ملکشاہ است و در طرف راست آن یک قبر دیگر وجود دارد که احتمال می رود از بستگان امیر ملکشاہ باشند؛ هیچ یک از قبور داخل سرداب لوحه ندارند.

در طرفین بنای بقعه امیر ملکشاہ سلجوقی دومناره وجود دارد به ارتفاع بیست متر که عهد صفویه ساخته شده (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۲۲).

بررسی نقوش تزئینی مسجد هفتادودون

در این مرحله با توجه به نوع ویژگی های هریک از نقوش تزئینی هندسی و گیاهی ، نقوش کاشی کاری مسجد هفتادودون تن مشهد مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد . همچنین بخش عمده کاشی های مورد استفاده در مسجد کاشی های معرق و پوشیده از نقش و نگارهای گیاهی است . این نقش ها در سه گروه نقوش اسلیمی ، نقوش ختایی و هندسی دسته بندی می شوند .

نقوش اسلیمی :

گردش ها و پیچ و خم های مدور تکراری ، اغلب قرینه و گاه بی قرینه می تواند یادآور پیچش ساقه گیاهان باشد. طرح ها ملهم از گیاهان بوده و کاربرد ناب ترین پدیده های طبیعی است . اصولاً "اسلیمی ها با بندهایی به طرز بیستادانه به یکدیگر مرتبط می شوند، که اصطلاحاً "به ان ((بنداسلیمی)) گفته می شود (ماچیانی ، ۱۳۷۹:۱۴).

نقوش ختایی :

گروه دیگری از تزئینات و نقش و نگارهای کاشی کاری است . این گروه شامل دسته هایی از گل ها، غنچه ها و برگ ها بر روی ساقه های پیچان است که همچون اسلیمی به وسیله تکرار تک نقش ها ترکیب بسیار زیبایی از خود ایجاد می کند . این طرح ها از طبیعت الهام گرفته است . نقش های ختایی نقش هایی گیاهی و گل و بوته مانند هستند که با ظرافت و نازکی در لابه لای نقوش اسلیمی در حرکت هستند .

نقوش هندسی :

شامل اشکال هندسی است که در ترکیب با هم اشکالی گره دار ایجاد می کند . تنوع شکل های هندسی شامل : مستطیل ، مربع ، انواع گوناگون لوزی ، انواع طرح های مشبک با استفاده از اصول هندسی ، نقش های هندسی منظم و نامنظم که بسیار دقیق ترسیم می شود (هیل ، گرابر ، ۱۳۷۵:۱۱۱) .

نتیجه گیری

مسجد محل عبادت مسلمانان، همیشه مورد توجه مردم و نخبگان سیاسی و هنری مسلمانان بوده است؛ لذا برحسب مدارک تاریخی هیچ سلسله سیاسی نیست که مسجدی را نساخته باشد و در تزئین آن از بهترین مورد استفاده نکرده باشد. تیموریان از این قاعده مستثنی نبوده، بنابراین مسجد هفتادودوتن مشهد از دستاورد توجه و علاقه آنان به مذهب و هنر است. هرچند از ابنیه مسجد هفتادودوتن مشهد مقدار کمی باقی مانده است اما بررسی آن جهت یادآوری تلفیق هنر و مذهب در معماری به ویژه مسجد اهمیت دارد. مسجد هفتادودوتن دارای فضای چهار طاقی، گنبد دوپوش، دو مناره سرشکسته و یک ایوان است که متأسفانه امروزه به دلیل آسیب بسیار چندان آثار قابل توجهی از آن باقی نمانده است. مناره های این بنا با اسامی الله بوسیله کاشی کاری نقش بسته و ایوان مذکور از نظر کاشی کاری تزئینات آن همچون تابلو ظریف این مقبره به شمار می رود. کاشی های معرق، هفت رنگ، اجر به طور همزمان و رنگ ایی لاجوردی بیشترین کاربرد را داشته است.

یافته های تحقیق نشان می دهد که تزئینات نقوش و کتیبه هایی که در بنا بکار رفته بر اساس ساخت مقبره برای امیرغیاث الدین ملکشاه که یکی از والیان مشهد بوده است ساخته شده است. دلایلی را که جهت مقبره بودن مسجد شاه آورده به شرح ذیل می باشد:

۱- نمای بنای مورد نظر بیست و چهار درجه انحراف از جنوب به مغرب دارد و حال اینکه قبله مشهد پنجاه و چهار درجه منحرف است پس این بنا اگر مسجد می بود باید قبله اش مطابق سایر مساجد باشد.

۲- محرابی در تمام بنا دیده نمی شود و نقشه بنا طرح مسجد نیست.

۳- وجود سرداب زیر بقعه و قبور واقع در سرداب مذکور دلیل قاطع بر مقبره بودن بناست. و اما امیرغیاث الدین ملکشاه جزو امرای مهم دربار تیمور گورگان بوده و بعد از جزو امرای میرزا شاهرخ میگردد. در سال ۸۲۹ وفات یافته و جسد او راز خوارزم به مشهد آورده و در جوار حضرت رضا مدفون ساخته اند و بنای مقبره او شاید به وسیله فرزندان سلطنت مسعود که والی خوارزم بوده در سال ۸۵۵ خاتمه یافته است.

فهرست منابع

- اوکین، برنارد (۱۳۸۶) معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی اخشینی . مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی .
- بزرگ نیا ، زهره (۱۳۸۳) معماری ایران از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور .
- پوگا چنکوا، گالینا، خاکیموف، اکبر (۱۳۷۲) هنر در آسیای مرکزی، ترجمه ناهید کریم زندی . تهران: سازمان چاپ و انتشارات .
- پیرنیا ، حسن (۱۳۸۶) تاریخ کامل ایران . تهران: نشر پیمان .
- شاطریان ، رضا (۱۳۹۰) تحلیل معماری مساجد ایران . تهران: نشر نور پردازان .
- علام ، نعمت اسماعیل (۱۳۸۲) هنرهای خاور میانه در دوران اسلامی، ترجمه عباس علی تفضلی . مشهد: به نشر .
- کیانی ، محمد یوسف (۱۳۷۷) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی . تهران: انتشارات سمت .
- گرابر ، اولگ ، هیل ، درک (۱۳۷۵) معماری و تزئینات اسلامی ، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند . تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی .
- گلمبک ، لیزا ، دونالدو ، ویلیر (۱۳۷۴) معماری تیموری در ایران وتوران، ترجمه افسر کرامت الله ، محمد یوسف کیانی . تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور .
- ماچیانی ، حسین علی (۱۳۷۹) آموزش طرح و تذهیب . تهران : یساولی .
- ماهرالنقش ، محمود (۱۳۸۱) کاشی و کاربرد آن . تهران: سمت .
- مانزو ، ژان پال (۱۳۸۰) هنر در آسیای مرکزی، ترجمه سید محمد موسی هاشمی گلپایگانی . مشهد: به نشر .
- یزدی ، شرف الدین علی (۱۳۷۱) ظفرنامه تیموری . تهران : امیرکبیر .